

A lengyel–cseh–szlovák határvidék nyelvi problémái

Greń, Zbigniew: *Z problematyki językowej pogranicza polsko-czesko-słowackiego. = Z polskich studiów slawistycznych, seria IX, Językoznawstwo. Warszawa, 1998. 95–101. p.*

Az egykori sziléziai Tescheni Hercegség területét ma az Olza folyó mentén kettévágja a cseh–lengyel államhatár, amely a régió székhelyét is kettészeli (*Cieszyn – Český Tešín*; a továbbiakban a cseh és lengyel szempontból semleges, a magyarban hagyományosnak tekinthető német Teschen névváltozatot használjuk). Az alább ismertetett tanulmány egy 1996-ban végzett kérdőíves felmérésen alapul, amely az összes általános iskola 7–8. osztályos tanulóira terjedt ki. A régió lengyel oldalán mintegy 1700, a cseh oldalon mintegy 300 kérdőívet dolgoztak fel. Összehasonlításként kikérdeztek mintegy 100 felnőttet is.

A jelenkori változások történelmi gyökereiről elmondható, hogy a tescheni régió két, illetve délen három szoros rokonságban lévő és tipológiailag is egymáshoz közeli nyelv határvidékét alkotja. A régió nyelvjárásai a határ mindkét oldalán a lengyel nyelvterülethez tartoznak, de mint határterületi nyelvjárások, évszázadok óta intenzív idegen hatásoknak vannak kitéve.

A nyelvi újítások legfontosabb forrása, illetve a nyelvjárási alakváltozatok közötti választásban az igazodási pont a cseh nyelv volt. A cseh hatásnak a jellege kettős. A tescheni lengyel nyelvjárásokra hatott a cseh irodalmi nyelv, egyrészt az iskola közvetítésével, másrészt mint hivatalos nyelv, amelyen mind a falusi, mind a városi lakosság a hatóságokkal érintkezett. A levéltári anyag felületes átnézése is azt bizonyítja, hogy a cseh nyelv a némettel egyidejűleg is betöltötte a hivatalos nyelv szerepét. A két nyelv közül a helyi lakosság természetesen a csehet tekintette érthetőbbnek és közelebbinek. Ugyanakkor egészen a XX. század elejéig hatott a cseh nyelv a tescheni lengyel nyelvjárásokra nyelvjárásain keresztül is. Ez a hatás kölcsönös volt: a szomszédos morva nyelvjáróterület által közvetített cseh típusú jellegzetességek és egyes lexémák mélyen benyúlnak a sziléziai lengyel nyelvjárásokba, lengyel típusúak pedig a morva nyelvjáróterület belsejébe is behatoltak.

Kettős volt a szlovák hatás jellege is, de csak a régió déli peremén. Itt egyrészt érzékelhető a szlovák nyelvjárások közvetlen hatása, másrészt – s ez már az egész régiót érinti – szlovacizmusok mélyen behatoltak a Tescheni Hercegség hegyvidéki lengyel nyelvjárásaiba az úgynevezett vlach pásztorkodás szokásával együtt.

A tescheni lengyel nyelvjárásokra – a többi sziléziai nyelvjáráshoz hasonlóan – a középkor óta hatott a német nyelv is a falusi és városi német telepések útján. A német hatás adminisztratív hatásra erősödött: kiszorította a csehet a hivatalokból, a kereskedelemből, majd az iparból is. Ezekben a területeken a germanizmusok nem csak az írott cseh vagy lengyel nyelvben, hanem a nyelvjárásokban is meghonosodtak (*ajzynbaner* 'vasutas', *ancug* 'öltöny', *banhof* 'pályaudvar', *biglowac* 'vasal', *brymza* 'fék' stb.).

A hivatalos (főleg a hivatali) érintkezésben a XIX. század előtt a cseh és a német nyelv konkurált egymással, a nem hivatalos érintkezésben a lengyel nyelvjárást használták. Ezért számos polonizmust találunk az olyan hivatali ügyiratokban is, amelyeket a hivatalos nyelv(ek)et nem kellően ismerő helyi lakosok írtak. A XVIII. század végétől kezdve, de főleg a XIX. század második felében

hivatalos nyelvvé lépett elő a lengyel irodalmi nyelv is, amely érthető módon kezdetben a „régí” hivatalos nyelvek – a cseh és a német – erős hatása alatt állt ezen a vidéken.

A XIX. és a XX. század fordulóján az egész összefüggő tescheni lengyel nyelvterületen a lengyel irodalmi nyelv lett a hivatalos nyelv. Ennek ismerete az iskolahálózattól és a beszélők iskolázottságától függően változott.

A terület felosztása (1920) után a nyelvi helyzet is eltérő lett a határ két oldalán. A lengyel oldalon diglosszia alakult ki: ugyanazon a területen a nyelvhasználati szituációtól függően vagy a helyi lengyel nyelvjárást, vagy a lengyel irodalmi nyelvet használják. Az akkor Csehszlovákiához csatolt Olzán túli részeken a helyi lengyel nyelvjárás és a lengyel irodalmi nyelv mellett hivatalos nyelvként megjelent a cseh is. Idővel elkerülhetetlenné vált, hogy ugyanaz a beszélő (ha meg kívánta őrizni lengyeliségét), három kódot használjon: a lengyel nyelvjárást, a lengyel irodalmi nyelvet (iskola, sajtó stb.) és a cseh irodalmi nyelvet (pl. a katonaságnál, a hivatalokban, az igazságszolgáltatásban). Felmerült természetesen a három kódból álló rendszer két kódból állóvá egyszerűsödésének a lehetősége, vagyis a lengyel irodalmi nyelv kiiktatása. Ilyenkor a helyi lengyel nyelvjárás mellett csak a cseh irodalmi nyelvet sajátítja el a beszélő, ami rendszerint cseh kulturális – és vele együtt nemzetiségi – orientációt is jelent. A régió felosztása után a nyelvi helyzet belső feltételei a határ két oldalán hasonlóak maradtak: itt is, ott is tapasztalható a hivatalos nyelv erőteljes hatása a nyelvjárásra. Az Olza cseh oldalán a cseh nyelv grammatikai rendszere és szókincse hatott, a folyó lengyel oldalán pedig a lengyel irodalmi nyelv. A nyelvi helyzet külső feltételei azonban a határ két oldalán nagyban különböznek. A cseh oldalon a hivatalos nyelv (vagy az első hivatalos nyelv) megválasztása egyúttal nemzetiség választását is jelenti: ha valaki első vagy egyetlen hivatalos nyelvként a csehet sajátítja el, akkor cseh nemzetiségű lesz, ha viszont a lengyelt tanulja első hivatalos nyelvként, akkor lengyelnek tartja magát. A határ lengyel oldalán ilyen dilemma nincs.

A felmérés eredményei azt mutatják, hogy a határ mindkét oldalán olyan erős az irodalmi nyelv hatása, hogy az gyakran a nyelvjárás eltűnéséhez vezet. A nyelvi helyzet egyetlen kódra – a hivatalos irodalmi nyelvre – való egyszerűsödése a cseh oldalon lengyel szempontból veszteség, mivel ott a lengyel nyelvjárást a cseh irodalmi nyelv váltja fel, ami a gyakorlatban egyúttal nemzetiségi szempontból való elcsehesedést is jelent.

Az összehasonlíthatóság érdekében három csoportra osztották az informátorokat: 1. a nyelvjárást jól őrző egyének a határ mindkét oldalán; 2. a nyelvjárást gyengén őrző egyének, akik úton vannak a rendszer egyetlen kódra való egyszerűsítése felé, amely a lengyel oldalon a lengyel, a cseh oldalon a cseh irodalmi nyelv; 3. a nyelvjárást egyáltalán nem ismerő egyének, akiknek immár egyetlen kódjuk a lengyel oldalon a lengyel, a cseh oldalon a cseh irodalmi nyelv.

Az első csoportban az a lényeges különbség tapasztalható a határ két oldalán, hogy a cseh oldalon a lengyel iskola és ezzel a lengyel kulturális orientáció választása automatikusan maga után vonja a nyelvjárás akceptálását és pozitív megítélését. A határ lengyel oldalán a nyelvjárás ismerete korántsem jelenti annak elfogadását, sőt éppen ellenkezőleg – egyre gyakrabban szégyenérzettel párosul.

A második csoportba tartozók minden helyzetben igyekeznek kerülni a nyelvjárás használatát, a határ egyik oldalán a lengyel, a másikon a cseh irodalmi nyelven igyekeznek beszélni. Az első két csoport között nincs éles határ.

A harmadik csoportot az egynyelvű egyének alkotják, akik csak a cseh vagy a lengyel irodalmi nyelvet ismerik. Ezek vagy más vidékekről települtek ide, vagy olyan őshonos lakosok leszármazottai, akik már az előző nemzedékben elhagyták a nyelvjárást. Mivel az irodalmi nyelvet már mindenütt széles körben ismerik, ráadásul egymáshoz nagyon hasonló nyelvi rendszerekről van szó, ezek az emberek nem kényszerülnek arra, hogy elsajátítsák a nyelvjárást.

Az első csoport eltűnése prognosztizálható. A lengyel oldalon ez ugyanolyan tempóban zajlik, mint a lengyel nyelvterület más vidékein. A cseh oldalon a nyelvjárás elhagyása az esetek többségében nem a lengyel, hanem a cseh irodalmi nyelv javára történik, s így rendszerint nemzetiségváltással is jár.

Zoltán András